

แนวคิดทางภาษา และการแสวงหาความรู้ในทัศนะของพุทธปรัชญา*

The Concept of Language and the Pursuit of Knowledge in Perspective of Buddhist Philosophy

พระครูปริยัตริตันคุณบัณฑิต**

Phrakrupariyatratanakhunpundit

ภาณุทัช แก่นวงศ์***

Phanutouch Kaenwong

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย

Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail: ratanadham@yahoo.com

Received: December 11, 2024

Revised: January 27, 2025

Accepted: January 29, 2025

บทคัดย่อ

แนวคิดทางภาษา และการแสวงหาความรู้ในมุมมองของพุทธปรัชญานั้น เป็นไปในลักษณะที่อ้างอิงกับประสบการณ์ ที่รับรู้ได้ผ่านทางประสาทสัมผัส โดยภาษาก็คือสิ่งที่ใช้แสดงออกหรือเป็นเครื่องมือสื่อสารประสบการณ์ของเรา ซึ่งนำพาเราไปสู่ความรู้ที่แท้จริงได้ และความรู้นั้นก็จะต้องมีลักษณะที่สื่อไปถึงความจริง และต้องผ่านการพิสูจน์เพื่อให้เป็นที่ยอมรับจนสามารถนำมาปฏิบัติและได้ผลเป็นประโยชน์สุขจริง โดยวิธีการที่ปรากฏในกาลามสูตร ซึ่งเป็นกระบวนการตรวจสอบความรู้โดยการเข้าไปรับรู้ และตรวจสอบด้วยตนเองด้วยหลักโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นวิธีในการกลั่นกรองสิ่งต่าง ๆ ด้วยการวิเคราะห์ และสังเคราะห์ จนเกิดความมั่นใจว่าเป็นความรู้ที่แท้จริงตามทัศนะของพุทธปรัชญา

คำสำคัญ: แนวคิดทางภาษา; การแสวงหาความรู้; พุทธปรัชญา

* บทความนี้ได้พัฒนามาจากบทความวิชาการ ที่ตีพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือสารนิพนธ์ ประจำปี พ.ศ. ๒๕๖๗ งานพิธีประสาทปริญญา ประจำปี ๒๕๖๗ ณ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตำบลลำไทร อำเภอมโนรมย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ระหว่างวันที่ ๗-๘ ธันวาคม ๒๕๖๗

** พระครูปริยัตริตันคุณบัณฑิต, รศ.ดร. Phrakrupariyatratanakhunpundit, Assoc.Prof.Dr.

*** นายภาณุทัช แก่นวงศ์ Mr.Phanutouch Kaenwong

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Abstract

In Buddhist philosophy, the concept of language and the pursuit of knowledge are grounded in the direct experience perceived through the senses. Language serves as a means of expressing or communicating our experiences, guiding us toward true knowledge. This knowledge must convey truth and undergo verification to gain acceptance, allowing it to be practically applied for genuine well-being. The approach outlined in the Kalama Sutta exemplifies this process of knowledge validation, where one is encouraged to perceive and investigate through personal experience, applying *yonisomanasikara*, a method of critical reflection and synthesis. This approach ensures confidence in knowledge as true understanding according to Buddhist philosophy.

Keywords: Concept of Language; The Pursuit of Knowledge; Buddhist Philosophy

บทนำ

บทความนี้ ผู้เขียนต้องการเสนอแนวความคิดทางภาษาในพุทธปรัชญาว่า ภาษามีความสัมพันธ์กับการแสวงหาความรู้ และการเข้าถึงความจริงหรือไม่ อย่างไร โดยจะได้นำเสนอไปตามลำดับดังนี้

แนวคิดเกี่ยวกับภาษาในพุทธปรัชญา

แนวคิดของพุทธปรัชญาที่อธิบายเกี่ยวกับภาษานั้น มีความแตกต่างจากแนวคิดอื่น ๆ ในปรัชญาอินเดียด้วยกัน ตรงที่พุทธปรัชญานั้น เห็นว่าภาษาคือสิ่งที่เป็นโครงสร้าง และความสัมพันธ์กันของประสบการณ์เชิงประจักษ์ ในขณะที่ปรัชญาอินเดียสำนักอื่น ๆ โดยเฉพาะสายที่นับถือพระเวทที่มองว่าภาษาคือสิ่งที่สะท้อนความเป็นจริงของธรรมชาติ และรวมไปถึงพระผู้สร้าง และความจริง

วิกตอเรีย ไลเซนโค^๑ ได้ยกตัวอย่างคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาที่กล่าวถึงเนื้อหาของภาษาไว้ว่า ในนिरुत्ติปถสูตร^๒ กล่าวถึง (๑) หลักภาษา (๒) หลักการตั้งชื่อ (๓) หลักการบัญญัติ ไม่ได้ถูกทอดทิ้ง ไม่เคยถูกทอดทิ้ง ย่อมไม่ถูกทอดทิ้ง จักไม่ถูกทอดทิ้ง ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้เป็นวิญญูชนคัดค้านแล้ว โดยเขาสรุปจากพระสูตรว่า ส่วนประกอบสำคัญสามส่วนของภาษา คือ

^๑ V. Lysenko, The Buddhist Philosophy of Language in India: An overview, In M. Herat (Ed.), *Buddhism and Linguistics*, (London: Palgrave Macmillan, 2018), p. 22.

^๒ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๖๒/๑๐๐-๑๐๒.

๑. นิรุกติพล หรือ ศัพทมูลวิทยา (Etymology) คือการศึกษาที่มาของคำ
๒. อธิวจนพล หรือ การศึกษาเกี่ยวกับความหมายที่เหมือนกันของคำ
๓. ปัญญาธิพล หรือ การศึกษาเกี่ยวกับการอธิบายคำ

โดยแม้ว่าพระพุทธเจ้า จะไม่ได้กล่าวคำสอนที่มุ่งไปถึงปัญหาทางภาษาโดยตรง แต่ก็ได้พูดถึงการปฏิเสธ และการให้ความสนใจต่อปัญหาทางภาษาเช่นกัน ในขณะที่เกิดความสับสนทางความคิดเกี่ยวกับภาษาในสมัยนั้นสองฝั่ง คือฝั่งที่เชื่อว่าภาษาคือสิ่งที่สะท้อนความจริง กับฝ่ายที่มองว่าภาษาไม่ได้มีบทบาทในการสะท้อนความจริงขนาดนั้น พระพุทธเจ้าก็มีจุดยืนในแนวคิดนี้ โดยแสดงทัศนะว่า ภาษานั้นเป็นสิ่งที่มียู่เมื่อมันนำไปสู่เป้าหมายที่นำมาปฏิบัติได้ในทุก ๆ วัน หรือในขณะที่เราทำสมาธิเพื่อแสวงหาความจริง

ในแง่ของพระอภิธรรมก็มีปรากฏให้เห็นแนวคิดทางภาษาของพุทธปรัชญาอยู่บ้าง โดยในคัมภีร์ “อภิธรรมโมกษายะ” หรือ “อภิธรรมทีป” ของท่านวสุพจน์แห่งพุทธปรัชญาสำนักเสถียรคัมภีร์^๓ ได้กล่าวถึงประเภทของหน่วยคำทางภาษาไว้ ๔ ประเภท ดังนี้

๑. นามัน หรือชื่อ เป็นสิ่งที่ใช้บ่งบอกเพื่อยกขึ้นมา เช่น คำว่า “เสียง” ก็บ่งไปถึงการนำตัวตนของ “เสียง” ขึ้นมาอธิบาย
๒. บท หรือวากยะ คือการพัฒนาคำพื้นฐานที่นำไปสู่รูปประโยค หรือหากกล่าวอีกแง่หนึ่ง บทก็คือสิ่งที่ใช้พรรณนาถึงคุณลักษณะของนามนั่นเอง ตัวอย่างเช่น สมชายทำอาหาร การทำอาหารก็คือ บทที่ใช้ในการอธิบายลักษณะของสมชายว่า เขากำลังทำอาหารอยู่
๓. วัยัญชนะ หรืออักษร หมายถึงเสียงต่าง ๆ คือ เสียงสระ เสียงพยัญชนะ
๔. กายะ หมายถึงการรวบรวม

พุทธปรัชญาสำนักเสถียรคัมภีร์เห็นว่า คำ ประโยค และเสียงต่าง ๆ นั้น ล้วนเป็นสิ่งที่ป็นธรรมชาติโดยตัวมันเอง เพราะสุดท้ายแล้ว ย่อมไม่มีสิ่งอื่นใดนอกจากเสียงเหล่านี้ นั่นจึงเป็นสาเหตุที่ว่า ทำไมเสียงจึงเป็นสิ่งที่ขึ้นอยู่กับประสบการณ์ทางรูปธรรม และไม่ได้ขึ้นอยู่กับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นโดยจิต แนวคิดนี้ก็ยิ่งได้รับการสนับสนุนจากพุทธปรัชญาสำนักไวภาชิยะเช่นกัน นักคิดยุคหลังของพุทธปรัชญาสองสำนักนี้ก็ได้อธิบายต่อว่า ความรู้ในประสบการณ์นั้นไม่สามารถรู้ได้ผ่านเสียง แต่รู้ได้ผ่านถ้อยคำที่เกิดจากเสียงเหล่านั้น ซึ่งก็หมายถึงนามันตามคัมภีร์ของท่านวสุพจน์นั่นเอง

ในพุทธปรัชญาฝ่ายมหายานก็มีแนวคิดทางภาษาเช่นกัน โดยปรากฏในลังกาวตารสูตร และวัชรเจติกปริชญาปารมิตาสูต เป็นต้น โดยได้แสดงความเห็นว่า ภาษานั้นคือสิ่งที่ทำให้เราหลุดพ้นจาก

^๓ Vasubandhu, *AbhidharmakoSabhasya*, Tr.Leo M.Pruden, (Berkeley, Calif.: Asian Humanities Press, 1988).

ภาพมายาคติ และมลทินทางจิตใจ โดยผ่านคำสอนที่แท้จริงของพระพุทธเจ้าที่นำทางเราให้ไปสู่ภาวะความว่างเปล่า หรือสัพพัญญูตา อันเป็นแนวคิดของท่านนาคคารุณ แห่งพุทธปรัชญาสำนักมหายมิกะ ส่วนในสำนักโยคจารย์นั้นก็ได้นำแนวคิดของพระทิตินาคะ และพระธรรมกิตติมาช่วยในการอธิบายเกี่ยวกับภาษา โดยพระทิตินาคะ ได้กำหนดคำว่า กัลปนา หรือกระบวนการสร้างกรอบความคิด ว่าเป็นการมีปฏิสัมพันธ์กับชื่อ ประเภท หรืออื่น ๆ ส่วนพระธรรมกิตติได้แสดงความคิดเห็นว่า การคิดทางจิตนั้น ก็คือการยืนยันถึงการพิจารณาเกี่ยวกับภาพแทนที่มีความสัมพันธ์กับการแสดงออกทางวาจา ซึ่งก็คือภาษานั้นเอง^๔

โดยสรุปแล้ว พุทธปรัชญาให้ความเห็นว่า ภาษาคือสิ่งที่ใช้อธิบายการแสดงออกทางประสบการณ์ โดยภาษาที่ดีจะต้องสามารถทำให้ผู้รับสารสามารถนำไปปฏิบัติได้ และภาษาก็ยังเป็นส่วนสำคัญที่จะทำให้เราค้นพบวิธีที่จะหลุดพ้นจากความทุกข์ได้เช่นกัน

การแสวงหาความรู้ในพุทธปรัชญา

พุทธปรัชญาถือกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดีย จากการตรัสรู้ธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยมีทัศนะสำคัญที่ว่า ความจริงของสรรพสิ่งล้วนตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง การถูกบังคับให้แปรเปลี่ยนไป และความไม่มีซึ่งตัวตน ซึ่งเป็นการปฏิเสธคำสอนโดยส่วนใหญ่ของศาสนาพราหมณ์ ที่ยืนยันถึงการมีอยู่ของตัวตน หรือแม้กระทั่งการที่โลกถูกควบคุม หรือตกอยู่ภายใต้อำนาจของสิ่งสูงสุดที่เรียกว่า “พรหมัน” นั้น พุทธปรัชญาก็ปฏิเสธในแนวคิดนี้ โดยเสนอกฎของไตรลักษณ์ขึ้นมาโต้แย้งตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว นอกจากนี้ พุทธปรัชญายังมองว่า ความเป็นไปของโลกยังขึ้นอยู่กับกฎของปฏิจจสมุปบาท ซึ่งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต) ได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาทไว้ว่า เป็นการอาศัยกัน ๆ เกิดขึ้น คือการที่อะไร ๆ ปรากฏมีขึ้นโดยความสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยต่อกันมา^๕ สาเหตุเหล่านี้จึงทำให้มนุษย์ และสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ยังคงมีการเกิด และตายลง วนเวียนอยู่อย่างนี้ไปเรื่อย ๆ ดังที่เรียกกันว่า วัฏฏะสงสาร ในมุมมองของพุทธปรัชญา การที่เราจะหลุดพ้นจากสิ่งนี้ได้ จึงต้องดับที่ต้นเหตุ ซึ่งก็คือ อวิชชา อันเป็นสาเหตุแรกสุดในกฎของปฏิจจสมุปบาท

ต่อมาหลังจากที่พระพุทธเจ้าได้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว จึงได้เกิดการสังคายนาพระพุทธานุศาสน์เพื่อรวบรวม และทบทวนหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าให้ถูกต้องและครบถ้วน จนกระทั่งเมื่อมีการสังคายนาครั้งที่ ๒ ซึ่งในครั้งนั้น พระภิกษุวัชชีบุตรกลุ่มหนึ่ง ได้แสดงข้อปฏิบัติ ๑๐ ข้อที่ผิดจากพระวินัยดั้งเดิม พระยศกาทันตบุตร และพระเถระองค์อื่น ๆ จึงได้ทำการสังคายนาพระธรรมวินัยเสียใหม่ แต่ภิกษุวัชชีบุตรนั้นไม่ยอมรับการสังคายนาครั้งนี้ จึงได้รวบรวมกลุ่มพระภิกษุที่เห็นด้วยกับแนวคิด

^๔ Ibid, pp. 27-31.

^๕ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), ๒๕๖๔), หน้า ๒๒.

ดังกล่าว ไปกระทำการสังคายนาอีก เรียกว่า มหาสังคิติ ซึ่งต่อมาได้เป็นบ่อเกิดของพระพุทธศาสนา นิยามหายาน และหลังจากนั้น จึงทำให้เกิดแนวคิดทางพระพุทธศาสนาขึ้นมาอีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งก็ได้กลายเป็นขอบเขตของพุทธศาสนาในฐานะของปรัชญาในเวลาต่อมา^๖

โดยสรุปแล้ว ขอบเขตของพุทธปรัชญา ตั้งอยู่บนพื้นฐานสำคัญของคำสอนในพระพุทธศาสนาของ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า หากแต่เพียงเป็นการตีความ การแสดงความคิดเห็น หรือแสดงมุมมองที่แตกต่างกัน ออกไป จึงทำให้เกิดสำนักคิดต่าง ๆ แต่อย่างไรก็ยังมีเนื้อหาสำคัญที่คล้ายกัน คือการยอมรับว่าสภาพ ความจริงล้วนมีเหตุปัจจัยที่เกิดต่อเนื่องกัน และสภาพเหล่านั้นก็ย่อมต้องแปรเปลี่ยนไปเป็นสามัญลักษณะ

การรับรู้ในทัศนะของพุทธปรัชญา

ก่อนที่ผู้เขียนจะกล่าวถึงความรู้ในทัศนะของพุทธปรัชญานั้น จะขอกล่าวถึงแนวคิดด้านการรับรู้ ในพุทธปรัชญาก่อน ด้วยเหตุผลการจะมีความรู้ได้นั้น จะต้องมีความรู้ และการรับรู้ในความรู้ ซึ่งการ เข้าใจกระบวนการการรับรู้นี้จะทำให้เราสามารถเข้าใจมุมมองของความรู้ในพุทธปรัชญาได้มากขึ้น

พุทธปรัชญาให้ความเห็นว่า การรับรู้จะต้องประกอบไปด้วยสองส่วนคือ ผู้รู้ การรับรู้ และสิ่งที่ ถูกรู้ โดยรับรู้ผ่านทางช่องทางที่เรียกว่า “อายตนะ” หรือทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ซึ่งจะทำหน้าที่รับรู้รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (โณภูมัพพะ) และความคิด (ธรรมารมณ) ตามลำดับ ในพุทธปรัชญาคำเรียกทวารทั้ง ๖ ว่า “อายตนะภายนอก” และเรียกสิ่งที่ถูกทวารทั้ง ๖ รับรู้ว่า “อายตนะ ภายใน” นอกจากนี้ อายตนะภายนอกก็ยังมิชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งด้วย นั่นคือ “อารมณ์”^๗

วิธีการรับรู้ในมุมมองของพุทธปรัชญานั้น มีคำบัญญัติว่า “ผัสสะ” คือการที่อายตนะภายนอก และอายตนะภายในเกิดการกระทบกัน และวิญญาณ ซึ่งเป็นส่วนประกอบหนึ่งของเบญจขันธ์อันเป็น พื้นฐาน และธรรมชาติของทุกสรรพสิ่งนี้ จะเข้ามาทำหน้าที่ในการรับรู้โดยการแสดงอาการต่าง ๆ เพื่อให้เกิดการรับรู้ เช่น ตา ซึ่งเป็นอายตนะภายใน เกิดการกระทบกับรูปหญิงสาว ซึ่งเป็นอายตนะ ภายนอก โดยมีจักขุวิญญาณ ทำหน้าที่ในการเห็น หรือก็คืออาการที่ตากับรูปหญิงสาวมากระทบกัน จึงทำให้เรามองเห็นรูปหญิงสาวที่อยู่ในสายตาของเรา วิญญาณนี้ จะอยู่ทั้งหมด ๖ วิญญาณ ตามคู่ของ อายตนะที่มากระทบกัน

การรับรู้นี้จะนำมาสู่การเกิดขึ้นของความรู้สึก หรือส่วนที่เป็น “เวทนา” ในเบญจขันธ์ เวทนาที่ เกิดขึ้น พุทธปรัชญาจำแนกออกเป็นสามอย่าง คือสุขเวทนา หรือความสุขต่าง ๆ ความสบายกาย สบายใจ, ทุกขเวทนา หรือความทุกข์ ความเจ็บปวด และอุเบกขา หรือความเฉย ไม่ทุกข์ไม่สุข หากจำแนก

^๖ พัน ดอกบัว, ปวงปรัชญาอินเดีย, (กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๖๓), หน้า ๓๖๒-๓๖๓.

^๗ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), “โยนิโสมนสิการ: วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม”, หน้า ๔๙-๕๑. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: https://www.watnyanaves.net/th/book_detail/592 [๒๐ มกราคม ๒๕๖๘].

โดยละเอียดแล้ว เวทนาทั้ง ๓ ประเภทเกิดขึ้นได้กับการรับรู้ในทุก ๆ ช่องทาง ดังนั้น เมื่อจำแนกอย่างละเอียด เวทนาจะมีทั้งหมด ๑๘ ประเภทด้วยกัน

พุทธปรัชญามองว่า กระบวนการรับรู้ที่เรารู้สึกว่าเป็นที่มา และบ่อเกิดของความรู้ต่าง ๆ ซึ่งทำให้เกิดสิ่งสืบเนื่องต่อ ๆ กันมา คือเกิดความรู้สึกรู้สึก หรือส่วนที่เป็นเวทนาและการปรุงแต่ง หรือส่วนที่เป็นสังขารในเบญจขันธ์ นอกจากนี้ก็ยังให้เกิดตัณหา หรือความอยากได้ ไม่อยากได้ ความพึงพอใจในอารมณ์ หรือเวทนาเหล่านั้น และอุปาทาน หรือการยึดมั่น ยึดติดว่าเป็นตัวเรา ของเรา เป็นต้น

ความรู้ในทัศนะของพุทธปรัชญา

หัวใจสำคัญของพุทธปรัชญา ที่จะนำไปสู่การแก้ปัญหาเหล่านั้นได้ คือการมีความเห็นที่ถูกต้องในความเป็นจริง นั่นหมายความว่า หากเราเข้าใจในกระบวนการรับรู้ และสิ่งที่ถูกรู้ตามความเป็นจริง เราก็จะสามารถละความทุกข์ ละทิ้งตัวตน การยึดถือยึดมั่นไปสู่ความสงบสุขที่หลุดพ้นจากปัญหาทั้งปวง และเข้าถึงสภาพการตื่นรู้อันเบิกบาน หรือที่เรียกว่านิพพานได้

ลักษณะวัด ปาละรัตน^๔ ให้ความเห็นว่า ความรู้ในมุมมองของพุทธนั้น สิ่งที่จะเป็นความรู้ได้จะต้องตรงกับความเป็นจริง การรับรู้ที่คลาดเคลื่อน หรือผิดไปจากความจริง หรือความรู้ที่เกิดจากอคติ และการยึดติดกับอารมณ์ แม้จะเป็นการรู้เห็นจริง ๆ แต่สิ่งที่รู้เห็นนั้น ตามหลักพุทธปรัชญาจะไม่จัดว่าเป็นจริง และไม่อาจถือได้ว่าเป็นความรู้ ดังนั้น ความรู้ในทัศนะของพุทธปรัชญาจึงมีความสัมพันธ์กับความจริง นอกจากนี้ ความรู้ยังมีความสัมพันธ์กับความเชื่อ หรือศรัทธาด้วย โดยความเชื่อนั้นก็ต้องประกอบไปด้วยวิธีการคิดพิจารณาไตร่ตรองโดยแยบคาย หรือที่ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าโยนิโสมนสิการ ทั้งนี้ ต่อให้จะมีการพิจารณาการคิดแบบนี้แล้ว พุทธปรัชญาก็ยังไม่ยอมรับ จนกว่าผู้รู้จะได้ทำการทดลอง หรือมีประสบการณ์ตรงกับความเชื่อนั้น ว่ามันมีลักษณะที่ตรงแท้กับสภาพความเป็นจริงของตัวมันเองหรือไม่ เมื่อมันตรง ถึงจะยอมรับได้ว่า สิ่งที่เรากำลังรับรู้คือความรู้ที่แท้จริง

ผู้เขียนจะขอยกหลักธรรมสำคัญในพุทธปรัชญาที่เกี่ยวข้องกับหัวข้อของความรู้มาสามประการ เพื่อที่จะอธิบายเพิ่มเติมในหัวข้อความรู้ให้เข้าใจมากยิ่งขึ้น ประกอบด้วยกาลามสูตร และโยนิโสมนสิการ ซึ่งจะได้กล่าวในแต่ละหัวข้อเป็นลำดับถัดไป

^๔ ลักษณะวัด ปาละรัตน, ญาณวิทยา, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๖๑), หน้า ๒๐๕-๒๐๖.

กาลามสูตร: กระบวนการตรวจสอบความถูกต้องในความรู้ของพุทธปรัชญา

กาลามสูตร^๙ เป็นพระสูตรที่สำคัญสูตรหนึ่งในพุทธปรัชญาที่อธิบายถึงหัวใจสำคัญของความรู้ในพุทธปรัชญาได้อย่างชัดเจน พระสูตรนี้ กล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าแสดงธรรมแก่ชาวกาลามะ เพื่อเป็นแนวทางในการค้นหาความรู้ ผ่านกระบวนการรู้คิด การทดลองที่เป็นกลาง ปราศจากความเชื่อ ความศรัทธา และวัฒนธรรมหรือประเพณีท้องถิ่น^{๑๐}

สตีเฟน เอ. อีวานส์^{๑๑} ได้แสดงความเห็นว่า เหตุที่ชาวกาลามะถามพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับวิธีการแสวงหาความรู้ นั้น มีเหตุผลอยู่ทั้งหมดสามประการ ประการแรก คือ ชาวกาลามะต้องการคำแนะนำที่ดีที่สุด ที่เป็นไปได้บนปัญหาที่ว่า เราควรจะมีชีวิตอยู่อย่างไร และเราจะมีวิธีที่จะจัดการกับความกังวลอย่างไรบ้าง ชาวกาลามะต้องการที่จะรู้ถึงความจริง ความเที่ยงตรง และธรรมชาติของจักรวาลรวมไปถึงกระบวนการทำงานของมัน เพื่อที่จะได้สามารถกำหนดชีวิตของตนเอง และนำไปสู่การประสบความสำเร็จได้, ประการที่สองชาวกาลามะต้องการที่จะเข้าถึงพลังอันศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Power - ผู้เขียนบทความใช้คำว่า ‘Sacred’ เนื่องจากเป็นคำที่อธิบายความหมายได้ดีที่สุดในภาษาอังกฤษ โดยความหมายที่ผู้เขียนต้องการจะสื่อ นั้น คือพลังกึ่งวิเศษ (Quasi-magical force) ที่เป็นลักษณะนามธรรมและรูปธรรม) และประการที่สาม คือคำถามเกี่ยวกับความรู้ของชาวกาลามะนั้น มีความเกี่ยวข้องกับ ความเชื่อในพลังกึ่งวิเศษของการที่ความจริงปรากฏ (ในภาษาบาลี คือคำว่า ‘สัจจกิริยา’) ตัวอย่างเช่น การภาวนาของพระองค์คุณิมาเถระที่ทำให้หญิงชาวบ้านคลอดบุตรได้โดยง่าย เป็นต้น

สาระสำคัญในพระสูตรนี้กล่าวถึงวิธีการที่เราจะสามารถใช้กลั่นกรองและตรวจสอบความรู้ จนได้ความรู้ที่แท้จริงได้ ซึ่งผู้เขียนจะนำเสนอตามบทความของสตีเฟน เอ. อีวานส์ ที่ใช้สำนวนแปลของพระโสมเถระดังนี้

๑. อย่าพึงเชื่อในความรู้ที่ได้จากสิ่ง ๑๐ ประการคือ สิ่งที่ได้ยินตาม ๆ กันมา (อนุสสุเวน), วัฒนธรรม (ปรมาปราย), ข่าวลือ (อิตทิกราย), สิ่งที่ได้ร่ำบอกไว้ (ปิฎกสมปทานน), ตรรกะ หรือเหตุผล (ตกฺกเหตุ), การอนุมาน (นยเหตุ), สิ่งที่ปรากฏซึ่งดูเหมือนจะถูกต้อง (อาการปริวิตกเกน), ความลำเอียงต่อมุมมองที่คิดไว้ (ทิกฺขุณิฆฺฆานกฺขนติยา), ความเป็นไปได้จากความเห็นของคนอื่น (ภพฺพรูปตยา) และความคิดที่ว่า ‘สมณะนั้นเป็นครูของเรา’ (สมโณ โน ครูติ)

^๙ อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๕.

^{๑๐} Evans, Doubting the Kālāma-Sutta: Epistemology, ethics, and the ‘Sacred.’ “Buddhist Studies Review”, 24 (1), 91–107. <https://doi.org/10.1558/bsrv.v24i1.912007>, p. 91.

^{๑๑} Ibid, pp. 96-99.

๒. ขาวกาลามะทั้งหลาย เมื่อได้รู้แจ้งด้วยตนเองแล้วว่า:

๑) สิ่งทั้งหลายเหล่านี้ (ธมมา) นั้นเป็นอกุศล (อกุสลา)

๒) สิ่งทั้งหลายเหล่านี้ถูกตำหนิติเตียน

๓) สิ่งทั้งหลายเหล่านี้ถูกวิพากษ์วิจารณ์โดยนักปราชญ์ (วิญญู)

๔) เมื่อได้สำรวจ และตรวจดูแล้วว่าสิ่งเหล่านี้นำมาซึ่งความชั่วร้าย และความเลวทราม
ดังนั้น จึง (ควร) ละทิ้งสิ่งเหล่านั้นเสีย

๓. ขาวกาลามะทั้งหลาย เมื่อได้รู้แจ้งด้วยตนเองแล้วว่า:

๑) สิ่งทั้งหลายเหล่านี้เป็นกุศล (กุสลา)

๒) สิ่งทั้งหลายเหล่านี้มิได้ถูกตำหนิติเตียน

๓) สิ่งทั้งหลายเหล่านี้ได้รับการสรรเสริญโดยนักปราชญ์

๔) เมื่อได้สำรวจ และตรวจดูแล้วว่าสิ่งทั้งหลายเหล่านี้ นำมาซึ่งประโยชน์ และความสุข
(हितาย สุขาย) ดังนั้นจึง (ควร) น้อมรับสิ่งเหล่านั้น และนำมาปฏิบัติ^{๑๒}

จากวิธีการที่พระพุทธเจ้าประทานให้กับขาวกาลามะนั้น จะเห็นได้ว่า พุทธปรัชญาไม่ได้ยอมรับวิธีการรับรู้ผ่านทางประสาทสัมผัส และก็ไม่ได้ยอมรับวิธีการทางตรรกวิทยา หรือการอนุมานเช่นกัน แต่ยอมรับการแสวงหาความรู้ และการพิจารณาด้วยตนเอง ซึ่งความรู้ที่ดีตามหลักกาลามสูตรนั้น จะต้อง มีลักษณะที่ดี หรือเป็นกุศล ก่อให้เกิดประโยชน์ และความสุข และเป็นความรู้ที่สามารถน้อมนำเข้ามาปฏิบัติได้

อย่างไรก็ตาม อีวานส์ก็ได้เสนอว่า สิ่ง ๑๐ ประการที่พระพุทธองค์พึงเชื่อนั้น มีบางหัวข้อที่ไม่สามารถอธิบายได้อย่างชัดเจนว่าสื่อไปถึงอะไร เช่น ‘นย’ และ ‘ตถก’ โดยพื้นฐานนั้นจะหมายถึงการอนุมาน (Inference) และเหตุผล (Logic) ตามลำดับ แต่ก็อาจหมายความว่าไปถึงสำนักทางความคิดได้ด้วยเช่นกัน แต่อย่างไรก็ดี การเชื่อตามผู้มีอำนาจ แม้กระทั่งการเชื่อตามวัฒนธรรม ผู้รู้ หรือความเชื่อที่เป็นที่นิยมของสังคม ก็ไม่ได้สำคัญไปกว่าการรับรู้ในความรู้ด้วยตนเอง พระพุทธเจ้าใช้วิธีนี้เพื่อที่จะประเมินหารากฐานของความรู้สึกไมโลภ (อโลภะ), ไมโกรธ (อโทสะ) และความไม่หลง (อโมหะ) และคุณสมบัติของความรู้สึกเหล่านี้ได้^{๑๓}

^{๑๒} Ibid, pp. 99–100.

^{๑๓} Ibid, p. 100.

โยนิโสมนสิการ: การคิดอย่างแยบยลเพื่อให้ได้ซึ่งความรู้ที่แท้จริง

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของโยนิโสมนสิการไว้ว่า เป็นการใช้ความคิดถูกวิธี คือ การทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า สืบหาเหตุผลจนตลอดสาย แยกแยะออกพิเคราะห์ดูด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบและโดยอุบายวิธี ให้เห็นสิ่งนั้น ๆ หรือปัญหานั้น ๆ ตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย^{๑๔}

โดยหลักการแล้ว โยนิโสมนสิการ ก็เปรียบเสมือนวิธีวิทยาอย่างหนึ่งที่ถูกใช้เพื่อกลั่นกรอง สังเคราะห์ และวิเคราะห์เพื่อให้ได้ความรู้ที่แท้จริงออกมา โดยปราศจากอารมณ์ อคติส่วนตัว หรือสิ่งที่ไม่ได้อ้างอิง และไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานสภาวะความเป็นจริงของสิ่งต่าง ๆ ซึ่งก็ตรงกับหลักการคานิยามของโยนิโสมนสิการ ที่เป็นการคิดไตร่ตรองโดยแยบคาย รอบคอบ และละเอียดถี่ถ้วนนั่นเอง โดยในงานเขียนเรื่อง “โยนิโสมนสิการ: วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม” ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต)^{๑๕} ได้แบ่งโยนิโสมนสิการออกเป็น ๑๐ วิธีดังต่อไปนี้

๑. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ การพิจารณาสภาวะโดยการสืบสาวไปถึงสาเหตุที่ทำให้เกิดถึงสภาวะนี้ขึ้นมา เพื่อที่จะได้สามารถรู้ต้นตอของปัญหา และแก้ไขปัญหานั้นได้ตรงจุด บ้างก็เรียกว่าเป็นวิธีคิดแบบอทิปปัจจยตา หรือวิธีคิดแบบปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น วิธีคิดนี้ยังแบ่งย่อยออกเป็น ๒ วิธีคือย่อย คือ

๑) วิธีคิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ คือ การมองหาความสัมพันธ์ของเหตุผลที่เป็นปัจจัยให้เกิดสภาวะนั้นขึ้นมา

๒) วิธีคิดแบบสอบสวน หรือตั้งคำถาม คือ การตั้งคำถามถึงสาเหตุของสภาวะนั้น ว่าอะไรเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดสภาวะนี้ขึ้นมา เป็นต้น

๒. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ คือ วิธีการคิดที่แยกปัจจัยที่ประกอบขึ้นกันเป็นสภาวะนั้น ออกเป็นส่วน ๆ เพื่อพิจารณาว่า สภาวะดังกล่าวนี้เกิดขึ้น และเป็นการประชุมกันขององค์ประกอบต่าง ๆ คือ เบญจขันธ์ ซึ่งจะช่วยให้เราเข้าใจถึงสภาวะความเป็นตัวตน หรืออัตตาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

๓. วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ คือ วิธีคิดเพื่อให้รู้เท่าทันถึงความเป็นไปของสิ่งต่าง ๆ หากจะกล่าวในอีกแง่หนึ่ง ก็คือการคิดเพื่อให้รู้ธรรมชาติของสรรพสิ่งที่เรียกว่า สามัญลักษณะ คือ ความแปรเปลี่ยน การถูกบีบคั้นให้คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และความไม่มีซึ่งตัวตน

๔. วิธีคิดแบบอริยสัจ หรือวิธีคิดแบบแก้ปัญหา คือวิธีคิดที่ใช้อริยสัจมาเป็นดำเนินการเป็นวิธีแก้ปัญหา คือ การรู้เท่าทันสภาวะทุกข์ การตามหาสาเหตุของทุกข์ หรือสมุทัย การรู้สภาวะที่หลุดพ้นจาก

^{๑๔} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, หน้า ๕๗.

^{๑๕} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), “โยนิโสมนสิการ: วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม”, หน้า ๒๒-๖๐, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: https://www.watnyanaves.net/th/book_detail/592 [๒๐ มกราคม ๒๕๖๘].

ความทุกข์ หรือนิโรธ และความรู้หนทางที่จะนำไปสู่สภาวะที่หลุดพ้นนะ หรือมรรค; วิธีคิดนี้มีลักษณะสำคัญสองประการ คือ

๑) วิธีคิดตามเหตุ และผล คือ วิธีการคิดโดยจับคู่เหตุกับผลมาสัมพันธ์กัน เพื่อให้เห็นวิธีแก้ปัญหา โดยจับสภาวะทุกข์มาคู่กับ สาเหตุแห่งทุกข์ หรือสมุทัย และจับสภาวะที่หลุดพ้นจากความทุกข์ หรือนิโรธ มาคู่กับหนทางที่จะนำไปสู่สภาวะนั้น หรือมรรค

๒) วิธีคิดแบบตรงจุด คือ มุ่งไปที่ตัวปัญหา และสิ่งที่เกี่ยวข้อง โดยไม่ออกนอกประเด็น แบบความฟุ้งซ่าน หรือคิดเพื่อตอบสนองอัตนันทามานะทิฎฐิ เป็นต้น

๕. วิธีคิดแบบอรรถสัมพันธ์ คือ การคิดเพื่อให้เข้าใจถึงความสัมพันธ์ของ หลักการ และจุดมุ่งหมาย เพื่อที่จะให้เข้าใจถึงการปฏิบัติที่จะตรงไปสู่จุดมุ่งหมายที่เราหวังไว้ โดยไม่คลาดเคลื่อน เลื่อนลอย หรือ งามาย

๖. วิธีคิดแบบรู้ทันคุณโทษ และทางออก คือ วิธีการพิจารณาสภาพความจริงของสภาวะนั้น ๆ ที่มี ทั้งข้อดี และข้อเสีย และจะทำให้เราเข้าใจถึงภาพรวมของสภาวะนั้นจริง ๆ นำไปสู่การหาทางออกของ ปัญหาได้

๗. วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม คือ การพิจารณาให้เห็นถึงประโยชน์ หรือสิ่งที่เราได้จากการใช้สอย การบริโภค เพื่อขัดเกลากิเลส และบรรเทาตัณหา โดยพิจารณาว่าคุณค่าที่แท้จริง คือคุณค่า ที่ตอบสนองต่อการดำรงชีวิตโดยตรง หรือคุณค่าที่นำมาซึ่งการแก้ปัญหา หาใช้คุณค่าที่เป็นไปเพื่อตัณหา ราคะ หรือเพื่อการเสพสุข เสริมบารมี ความมั่นคง ความยิ่งใหญ่ไม่

๘. วิธีคิดแบบเร้ากุศล คือ วิธีคิดโดยการใช้กุศโลบายที่ว่า แม้สิ่งเดียวกันนั้น ก็มีมากมายหลายมุมมอง ขึ้นอยู่กับโครงสร้างของจิต สภาวะของจิต ประสบการณ์ และแนวคิดที่ได้เคยผ่านมา ทำให้เราตีความ สิ่งเหล่านั้นด้วยมุมมองที่ต่างกันออกไป บ้างก็ตีความเป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง ดังนั้น หากเราเข้าใจ และ ตั้งต้นวิธีการคิดให้ถูกต้องตั้งแต่เริ่มได้ ก็จะทำให้การหลุดพ้นจากปัญหา และสามารถนำไปใช้ประโยชน์ ได้หลากหลายเช่นกัน

๙. วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน คือ วิธีคิดที่มุ่งสนใจแต่เฉพาะกับสิ่งที่เกิดขึ้นอยู่ตรงหน้าในปัจจุบันขณะ เท่านั้น โดยการใช้สติจดจ่อ และรับรู้ถึงสภาวะต่าง ๆ ที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในทุกขณะ ซึ่งจะช่วยให้เราสามารถ ดำเนินชีวิตไปโดยมีการแก้ปัญหาอย่างถูกวิธีได้ ไม่มีการคิดฟุ้งซ่าน ล่องลอย และคิดไปถึงสิ่งที่ไม่เกี่ยวข้อง กับความเป็นไปนี้

๑๐. วิธีคิดแบบวิภาษวาท คือ วิธีการคิดโดยการแสดงความจริงแบบจำแนกออกเป็นหมวดหมู่ อย่างชัดเจน เพื่อให้เห็นภาพรวมของสภาวะนั้นได้ครบในทุก ๆ ด้าน โดยไม่พิจารณาเพียงแค่ส่วนใด ส่วนหนึ่งแล้วตัดสินสรุปผลไป วิธีคิดนี้แบ่งย่อยออกไปได้อีก ๗ วิธีดังนี้

๑. การจำแนกโดยแง่ด้านของความจริง ซึ่งแบ่งออกเป็นสองวิธี คือ

๑) การจำแนกตามแง่ด้านต่าง ๆ คือ การมองให้เห็นความจริงตามแง่ที่เป็นอยู่ มิใช่การมองโดยการนำแง่ความจริง ๆ อื่น ๆ มาประกอบกันโดยไม่มี ความเกี่ยวข้อง

๒) การจำแนกโดยมอง คือ การแสดงความจริงของสิ่งนั้น ๆ ให้ครบทุกแง่ทุกด้าน โดยที่ไม่มุ่งจำเพาะเพียงด้านใดด้านหนึ่ง

๒. การจำแนกโดยส่วนประกอบ คือ การวิเคราะห์แยกย่อยออกไป เพื่อให้เห็นถึงสภาวะที่มาประชุมกันจนเกิดเป็นสิ่งที่ต่าง ๆ

๓. การจำแนกโดยลำดับขณะ คือ การแยกสภาวะต่าง ๆ ออกเป็นปัจจัยที่มีการเกิดต่อ และสืบทอดกัน เพื่อให้มองเห็นเหตุปัจจัยที่แท้จริง

๔. การจำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย คือ การคิดเพื่อหาความสัมพันธ์ของปัจจัยต่าง ๆ เพื่อให้เข้าใจว่าสภาวะนี้ไม่ได้มีการเกิดขึ้นมาลอย ๆ หากแต่เกิดจากเหตุปัจจัยที่เกิดต่อกันมาเป็นทอด ๆ กัน

๕. การจำแนกโดยเงื่อนไข คือ การมองความจริงโดยการพิจารณาเงื่อนไขมาประกอบด้วยการตัดสินใจ หรือวิธีการคิดแบบนี้จะนำไปสู่สิ่งใด มีข้อได้ข้อเสียอะไร

๖. การจำแนกโดยทางเลือก หรือความเป็นไปได้ อย่างอื่น คือ การคิดตามหลักการที่ว่า หนทางในการแก้ปัญหาหนึ่งนั้นมากกว่าหนึ่ง อาจมีวิธีที่ดีกว่าหรือแย่กว่าก็ได้ ทำให้ไม่ยึดติด หรือจมปลักอยู่กับวิธีการใดวิธีการหนึ่ง

๗. วิธีการตอบปัญหาแบบวิภาษวาท หรือวิภาษพยากรณ์ คือ การตอบปัญหาโดยใช้วิธีการแยกตอบ เป็นต้น

โยนิโสมนสิการทั้ง ๑๐ วิธีนี้ เป็นเครื่องมือในการพิจารณาความรู้อย่างรอบด้าน ทั้งในแง่ของลักษณะเฉพาะตัวของความรู้ และเหตุปัจจัย ที่มาของความรู้ นั้น ๆ ซึ่งจะช่วยให้เราสามารถเข้าใจความรู้ได้อย่างทั่วถึง และสามารถสังเคราะห์กลั่นกรองความรู้ที่แท้จริงออกมาได้

บทสรุป

แนวคิดทางภาษาในพุทธปรัชญาปรากฏในนิรุตติปถสูตร ซึ่งกล่าวถึงส่วนประกอบสำคัญสามส่วนของภาษา คือ (๑) นิรุตติปถ คือการศึกษาที่มาของคำ (๒) อธิวจนปถ คือการศึกษาเกี่ยวกับความหมายที่เหมือนกันของคำ (๓) ปัญญูปปถ คือการศึกษาเกี่ยวกับการอธิบายคำ พระพุทธองค์ทรงเห็นว่าภาษานั้นเป็นสิ่งที่มียุอยู่เมื่อมันนำไปสู่เป้าหมายที่นำมาปฏิบัติได้ในทุก ๆ วัน หรือในขณะที่เราทำสมาธิเพื่อแสวงหาความจริง การแสวงหาความรู้ในมุมมองของพุทธปรัชญานั้น เป็นไปในลักษณะที่อ้างอิงกับประสบการณ์ที่รับรู้ได้ผ่านทางประสาทสัมผัส โดยภาษาก็คือสิ่งที่ใช้แสดงออกหรือเป็นเครื่องมือสื่อสารประสบการณ์ของเรา ซึ่งนำพาเราไปสู่ความรู้ที่แท้จริงได้ และความรู้นั้นก็จะต้องมีลักษณะที่สื่อไปถึงความจริง และต้อง

ผ่านการพิสูจน์เพื่อให้เป็นที่ยอมรับจนสามารถนำมาปฏิบัติและได้ผลเป็นประโยชน์สุขจริง โดยวิธีการที่ปรากฏในกาลามสูตร ซึ่งเป็นกระบวนการตรวจสอบความรู้โดยการเข้าไปรับรู้ และตรวจสอบด้วยตนเองด้วยหลักโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นวิธีในการกลั่นกรองสิ่งต่าง ๆ ด้วยการวิเคราะห์ และสังเคราะห์ จนเกิดความมั่นใจว่าเป็นความรู้ที่แท้จริงตามทัศนะของพุทธปรัชญา

บรรณานุกรม

พื้น ดอกบัว. **ปวงปรัญญาอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๖๓.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๗, ๒๐**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ลักษณะวัต ปาละรัตน์. **ญาณวิทยา**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๖๑.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), ๒๕๖๔.

Evans, S. A. (2007). Doubting the Kālāma-Sutta: Epistemology, ethics, and the ‘Sacred.’ **Buddhist Studies Review**, 24(1), 91–107. <https://doi.org/10.1558/bsrv.v24i1.91>

Lysenko, V. “The Buddhist Philosophy of Language in India: An overview”. In M. Herat (Ed.), **Buddhism and Linguistics**. London: Palgrave Macmillan, 2018.

Vasubandhu. **AbhidharmakoSabhāsyā**. Tr. Leo M. Pruden. Berkeley, Calif.: Asian Humanities Press, 1988.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต). “โยนิโสมนสิการ: วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม”, ๒๕๕๖. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: https://www.watnyanaves.net/th/book_detail/592 [๒๐ มกราคม ๒๕๖๘].